

᠑ᠶᠠᠮᠡᠮᠡ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪpbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі – 1924 жылдың 12-18-маусым аралығында Орынбор қаласында өткен маңызды жиын. Сиезге Ә.Бөкейхан, Н.Төрекұлұлы, Х.Досмұғамбетұлы, И.Арабайұлы, М.Мырзаұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Е.Омарұлы, Н.Залыұлы, М.Жолдыбайұлы, Е.Алдоңғарұлы, М.Тұрғанбайұлы, С.Сайполлаұлы, М.Саматұлы, А.Кенжеұлы, М.Наурызбайұлы т.б. қатысқан. Сиездің президиумына Н.Залыұлы, А.Кенжеұлы, М.Наурызбайұлы, Ә.Бөкейхан, И.Арабайұлы сайланады. М.Тұрғанбайұлы мен Е.Алдоңғарұлы хатшылық қызметке сайланады. Сиезде жазу ережелері, әліпби мәселесі, қазақша пән сөздер, ауыз әдебиетін жию шаралары, оқу, ғылым кітаптарын көбейту шаралары, бастауыш мектептердің бағдарламасы т.б. мәселелер қарастырылады. Мектептің түрін, мұғалімдер дайындайтын орындардың жобасын қарастыру үшін екі комиссия сайланады. Комиссияға А.Байтұрсынұлы, И.Арабайұлы, Х.Досмағамбетұлы, Т.Шонанұлы, М.Мырзаұлы, Е.Мұқанұлы сайланады. Сиезде Е.Омарұлы жазу ережелері; қазақша пән сөздері туралы; А.Байтұрсынұлы, Н.Төрекұлов әліпби туралы; Т.Шонанұлы қазақша төрт жылдық мектептердің бағдарламасы (пыроғырамы) туралы; Х.Досмағамбетұлы ауыз әдебиетін жинастыру туралы; М.Мырзаұлы оқу, білім кітаптарын көбейту туралы баяндаманы жасайды.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде Ахмет Байтұрсынұлының әліпби туралы баяндамасы – 1924 ж. 15-маусымдағы күндізгі мәжілісте қазақ тіл білімінің негізін қалаған ғалым, қазақ жазуының реформаторы А.Байтұрсынұлының жасаған баяндамасы. Мәжілісте бірінші боп сөз алған А.Байтұрсынұлы әліпби түзеу түрік жұртында көптен келе жатқан мәселе екенін айта келіп, түрік әліпбиінің түбі арабтан шыққанмен, түрік тіліне икемделіп, өзгеріс кіріп, таза күйінде тұрмағандықтан, оны «араб әліпбійі» демей, «түрік әліпбійі» деп атап тұрғанын ескертеді. Түрік жұрттары әліпбій түзегенде бәрі қосылып, бір әліпбій түзей алмайтынын ескерте келіп, ғалым оның өзіндік себептерін нақтылайды: «Өйткені тілдеріндегі дыбыстарының түрлері бірдей емес. Дыбыстары бірдей болмаса, бәріне бірдей жалпылап әліпбій жасауға болмайды, өйткені олай жасалған әліпбійдің не әріптері тұс келмеске тиіс, не әріптерінің дыбыстары тұс келмеске тиіс. Сондықтан «түрік жұрттары үшін бір әліпбій түзу» деген мәселені «бір әліпбійді бәрі негізге алып, түрік жұртының әрқайсысы өз тіліне үйлестіру» деп түсіну керек. Солай болған соң бізге ең әуелі, негіз боларлық әліпбій керек; сол әліпбійді қарастырып табуымыз керек». А.Байтұрсынұлы жақсы әліпбійдің 4 түрлі сипатын көрсетеді: «Жақсы әліпбій тілге шақ болу керек. Өлшенбей тігілген о жер, бұ жер бойға жуыспай, қолбырап, солбырап тұрған кең кійім сияқты артық әріптері көп әліпбій де қолайсыз; бойынды қысып, тәнінді құрыстырып тырыстырып тұрған тар кійім сияқты әрпі кем әліпбій де қолайсыз болады. Жақсы әліпбій жазуға жеңіл болуға тиіс. Әліпбійдің әріп сүгіреттері қыйын болса, мүшелері көп болса, жазуды ұзақтатып уақытты көп алады. Әліпбійдің жақсысы баспа ісіне қолайлы болу тиіс, әрпі тізгенде оңай тізілетұн, басқанда орынды аз алатұн әліпбій баспа сөзді арзандатады. Жақсы әліпбій үйретуге де қолайлы болуы тиіс. Әрпі сара жазуға

онай, баспасымен жазбасының суреті жақын әліпби үйретуге жеңіл болады. Жақсы әліпбійге ылайық бұл төрт сыпатқа келмейтүн әліпбійлердің бәрі де кемшілікті әліпбій болмақ. Тұтынып жүрген түрік әліпбійін бұлдағанымызда да, басқа әліпбійді бұлдағанымызда да, осы төрт сыпат жағынан қарап бұлдауымыз керек». Ғалым тұтынып жүрген әліпбійді тастап, басқа әліпбій алу өте қиын жұмыс екенін, оны істеуге көп күш, көп қаржы керек болатынын, ондай өзгеріс істеуге адамы, құралы сай, жұмсауға қаржысы мол, әлді жұрттардың қолынан келетінін, қазақ сияқты «анасы да, мынасы да жоқ, мешеу жұрттарға бір әліпбійді тастап екінші әліпбійді ала қою оңай жұмыс емес» екенін ескерте келіп, қазақтардың түрік әліпбійін түзеп, тіліне шағындап әліпбій жасап алғанына он жылдан асып бара жатқанын айтады: «Қазақ әліпбійі түрік әліпбійін негізге алып, қазақ тілі үшін әліпбій жасау оңай екендігін көрсетті. Қазақ «басқа әліпбій аламыз» десе, «өзгелерді еліктеумен аламыз» демесе «өз әліпбійі жарамағандықтан, шарасыз болып аламыз» демейді. Қазақ тілінің дыбыстары анықталып, ашылған, ол дыбыстарға әріп арналған. «Әліпбій» деген осы болады. Біз «әліпбій түзейміз» дегенде «түрік әліпбійін тілімізге келмеген соң тастап түзейміз» демейміз, «әліпбійіміздің түзелмей қалған жағы бар; сонысын ғана түзейміз» дейміз». А.Байтұрсынұлы жақсы әліпбійдің белгілерін негізге ала отырып, латын әліпбійі мен түрік әліпбійін өзара салыстырады. Тілге шақтығы тұрғысынан талдай келіп, ғалым қазақ дыбысына түрік әліпбійінен ережесіз, өзгертусіз 19 әріп сәйкес келсе, латын әліпбійінен 14-ақ дыбыс сәйкес келетінін; түрік әліпбійінде бір дыбысқа екі әріп (диграф) алынбайтынын; латын әліпбійін алғанда ондай болатынын; жазуға жеңілдігі тұрғысынан түрік әліпбійі латын әліпбійінен әлдеқайда озық екенін, түрік әліпбійінде қаламды бір сермеумен жазылатын әріптер көп екенін («қаламның бір сермеуімен жазылатүн әріп екі сермеумен жазылатүн әріптен шапшаңырақ жазылады, қаламның қысқа сермеуімен жазылатүн әріп ұзын сермеумен жазылатүн әріптен шапшаңырақ жазылады»); түрік әліпбійінде қалам сермеуі 41, латында 53 екенін, түрік әліпбійіндегі сермеудің көбі нүкте сияқты қысқа сермеу екенін («Қысқа сермеулі әріппен ұзын сермеулі әріпті жазу екеуі бірдей болмайды») ескертеді; баспаға қолайлылығы жағынан алғанда да түрік әліпбійінің баспасын дараласак, тағы да латын әліпбійінен әлдеқайда артық болып шығатынын айтады. Жақсы әліпбійдің төртінші қасиеті – үйретуге жеңілдігі екенін ескерте келіп, 1) әріптерінің пішіні сара; 2) баспа түрі мен жазба түрі жақын; 3) суреті жазуға шеберлікті онша керек қылмайтын әліпбій үйретуге жеңіл болатынын айта келе «түрік әліпбійінің 14 әріпін жазып үйренген соң былайғы оны үйретусіз жазылатынын» ескертеді. Екі әліпбійді салыстыра келе Ахмет Байтұрсынұлы: «Тексеріп қарасак, латын әліпбійінің түрік әліпбійінен кемдігі болмаса, артықтығы көрінбейді. Жаманнан жақсыға залалдан пайдаға бой ұру – жөні бар дұрыс іс, оны әркім-ақ қостауға тиіс, жақсыдан жаманға, пайдадан зиянға бой ұрғанда, оны «дұрыс» деп қостауға болмайды. «Латын әліпбійін аламыз» деушілер ол әліпбійдің түрік әліпбійінен не артықтығын айқындап ашпай, пайдалы екендігін бейнелеп түсіндірмей, «тек пәлен-түлендер алып жатыр, біз де аламыз» дейді. Еліктеу мен

лепірту базары көтеріңкі нәрсе екені ырас; бірақ «біреу алып жатыр екен» деп латын әліпбійін алуға болмайды. Біреудің істегенін дұрыс, бұрысын тексерместен істеу тек еліктеу болады. Тек еліктеуді «маймылша еліктеу» деп айтады. Тесе қарап тексеріп, «түрік әліпбійінен латын әліпбійінің артықтығы мынау, пайдалылығы мынау» деп көзге көрсеткен ешкімді әлі көргенім жоқ. Көбінікі құр дүбірге қызу, дүрмекке еру сыйақты көрінеді», – деп сөзін қорытады.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде латын әліпбійін жақтаушылар – 15-маусымдағы күндізгі мәжілісте баяндама жасаған Н.Төреқұловтың ұстанымын қуаттап, пікір білдірушілер. Н.Төреқұловтың баяндамасынан кейін мәжіліске қатысушылар латын әліпбійін жақтаушылар мен түрік әліпбійін жақтаушылар ретінде екіге бөлінеді. Түрік әліпбійін А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Е.Омарұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Тұрғанбайұлы, И.Арабаев сынды зерттеуші-ғалымдар жақтаса, латын әліпбійін Көменес партиясының қазақстандық комитетінің өкілі Е.Алдоңғарұлы, Қостанайдың гүбірнелік оқу бөлімінен келген өкіл – Н.Ералыұлы, Қ.Қазанғапұлы сияқты қайраткерлер жақтайды. Көменес партиясының қазақстандық комитетінің өкілі Е.Алдоңғарұлы: «Бір ғана түрік әліпбійін керек» дей бермей, латын әріптеріне де көңіл бөліп, Йаурыпаның мәдениетіне бір табан жақындап, осы бастан жастарға таныстыра беруіміз керек. Латын әрпі әбден талқыға түссін, бұл сиез үзілді-кесілді қарар шығармасын, кейін тағы да жыйылыстарда қаралып, армансыз шешілетүн болсын» деген ұсыныс жасайды. Қорытынды сөзге шыққан А.Байтұрсынұлы: «Нәзірдің бар дәлелі латын әріптері даралығынан баспа жұмыстарына жеңілдік келтіретүндігі ғана. Біз де түрік әрпінің дара түрін тауып отырмыз. Сонымен жазғанда бұрын түрікше танытұндар ежелеп болса да оқи алады. Латын әрпімен басылған сөздерді ежелеп оқуға да жоқ. Латын әрпін еліктеп азырбайжан да алып еді. Аяғында өмір жүзінде іске асыра алмай, бұл уақытта бұрынғы шығарған декіретін өзгертіп, түрікше әріпке қайта айналып келіп отыр», – дей келіп, өз жобасында: «Қазақ тұтынып отырған түрік әліпбійінің баспа түрінің дара болмауы баспа істеріне де, үйрету жағына да қолайсыздық қылатүн болғандықтан – ол қолайсыздықтан құтылу үшін түрік әліпбійінің өзін түзету өзге әліпбій алудан анағұрлым оңай болғандықтан, түрік әліпбійінің жазба түрін осы күйінде қалдырып, баспасын дара түрінде алу керек. Латын әліпбійінің түрік әліпбійден артықтығы жалғыз-ақ даралық жағынан болмаса, басқа жағынан қолайсыз кемшіліктері көп болғандықтан, ол артықтығы да түрік әліпбійінің баспа түрін дараласақ, жоғалатүн болғандықтан жана да латын әліпбійін жүргізу жұмысы өте көп іс, көп күш керек қылатүн болғандықтан, «латын әліпбійін алу» деген сөзді ауызға алмасқа керек» деген қарар шығарады. Н.Төреқұлов: «Түрік әліпбійінің өзін түзету өзге әліпбій алудан анағұрлым оңай» деген сөздерді шығарып, қалғанын қабылдау, 2-бапты мүлде шығарып тастау туралы ұсыныс жасағанмен, 11 дауыс басымдықпен А.Байтұрсынұлының жобасы өзгеріссіз қабылданады. Осы кезде Қостанайдың гүбірнелік оқу бөлімінен келген өкіл – Н.Ералыұлы «Жобаның 2-бабындағы «Латын әліпбійін алу» деген сөзді ауызға алмасқа керек» деген